

نشان‌شناسی مذهب شیعه بر مسکوکات علویان تبرستان

چکیده

علویان تبرستان بنیان‌گذار نخستین حکومت شیعی در ایران، سکه‌هایی با نشانه‌های اعتقادی و مذهبی شیعه ضرب و به یادگار گذارده‌اند که گویای دشمنی با خلافت عباسیان و عمال ستم‌پیشه آن‌هاست. بر مسکوکات برجای‌مانده از امیران علوی تبرستان، نوشته‌ها و شعایر مذهبی و آیات قرآن‌کننده کاری شده‌است که نشانه‌های آشکار گرایش اعتقادی و برحق حکومت خاندان حضرت علی (ع) است. حذف نام خلفای عباسی، نشانی دیگر از اعتراض، واخواهی و ناحق دانستن جانشینی آنان است. افزون بر شعایر فراگیر مسکوکات تراز اسلامی، که گواهی بر دو اصل اساسی دین اسلام، یعنی توحید و نبوت است، مضامین و محتوای دیگر عبارات دینی و آیات قرآنی، بر حقانیت حکومت آل رسول تاکید دارد.

این پژوهش تلاش دارد، با رویکرد سکه‌ها، نشانه‌های مذهب شیعه را از میانه سده نهم / سوم تا ربع اول سده دهم / چهارم در قلمرو علویان که گاه از حد تبرستان، گیلان و دیلمان فراتر رفته و تازی و زنگان هم گسترده شده‌است، بررسی کند. برای شناخت مسیر شکل‌گیری و دگرگونی حکومتگران علوی تبرستان و بررسی آن، از منابع تاریخی بهره گرفته شده‌است و برای شناخت مسکوکات از منابع مکتوب سکه‌شناسی و بازدید از سکه‌ها، به‌ویژه سکه‌های موسسه فرهنگی موزه‌های بنیاد بهره جسته شده‌است.

نتایج و برآیند پژوهش و بررسی نشان از آن دارد که بر مسکوکات این دوره، آیات ۲۳ سوره شوری، ۳۹ سوره حج، ۵۵ سوره مائده و ۳۳ سوره احزاب نقش بسته است که حقانیت حکومت و ولایت برای آل علی (ع) و خویشان و اهل بیت پیامبر را نشان می‌دهد.

اهداف مقاله

۱-ارایه شناختی جامع از مهم‌ترین شاخصه‌های مسکوکات علویان تبرستان در نیمه دوم سده نهم / سوم تا یک‌چهارم نخست سده دهم / چهارم که از سوی سکه‌شناسان کمتر گراشی به آن دیده شده‌است.

۲-بررسی و تحلیل آیات و شعایر کننده‌کاری شده بر مسکوکات علویان تبرستان برای شناخت باورهای شیعی آنان.

سؤالات مقاله

۱-شاخصه‌ها و ویژگی‌های سکه‌های علویان تبرستان چیست؟
۲-آیات و شعایر کننده‌کاری شده بر سکه‌های علویان تبرستان بیانگر چه نوع گرایش مذهبی است؟

واژگان کلیدی

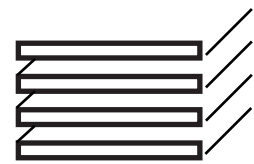
علویان تبرستان، نشانه‌شناسی، مسکوکات، مذهب، شیعه.

مجید حاجی تبار / دانشجوی
دکترای باستان‌شناسی،
دانشگاه علوم و تحقیقات تهران
hajitabarm@gmail.com

تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۰۲/۰۳

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۳/۰۴/۰۳

صفحات مقاله: ۹۱-۱۰۶

مقدمه

با ورود اسلام به ایران، سرزمین تبرستان و دیلم از ایران جدا شد و حکومتی جدا در آن شکل گرفت. مقاومت و پایداری مردم تبرستان تا زمان منصور عباسی، امکان تسلط و کنترل دائمی بر این مناطق را از بین برد. جغرافیای بسته و محصور تبرستان با کوه‌های بلند و جنگل‌های انبوه و جلگه‌های نمناک، از عوامل مهم استقلال بوده است. منابع تاریخی به آزار و پیگرد علویان و شیعیان از سوی خلفای اموی و عباسی، و فرار آنان به مناطق و مکان‌های دور دست و امن اشاره دارد که به صورت فردی، دسته‌جمعی و یا خانوادگی انجام می‌گرفت. یکی از مناطق امنی که شیعیان و علویان فراری از ستم خلفای اموی و عباسی برای پناه جستن و پنهان شدن به آن روی آوردند، مناطق کوهستانی شمال ایران؛ منطقه تبرستان و سرزمین دیلمان بوده است. افزون بر ویژگی‌های جغرافیایی، مخالفت و سرسختی مردم در دشمنی با خلفا را می‌توان از عوامل پناه گرفتن علویان در این سرزمین برشمرد.

دولت علویان بر بنیان و شالوده مذهب و اندیشه شیعی پی‌ریزی و رهبری می‌شد. گرچه آشنایی تبری‌ها با اسلام پس از یک سده مقاومت، سرانجام در سال ۱۴۴/۷۶۱ با گرایش غالب اهل سنت بود؛ به گونه‌ای که مرعشی می‌آورد: «مردم آمل که اسلام قبول کردند مالک‌المذهب بودند تا به عهد داعی الکبیر» (مرعشی، ۱۳۶۸: ۱۲۴). با کوشش علویان و تعهدی که نسبت به مذهب تشیع داشتند، در گسترش آن کوشیدند و مردم این سرزمین را به گرایش شیعی درآوردند. بی‌گمان مذهب تسنن تا دوران حکمرانی طاهریان ادامه داشت ولی همان‌گونه که گفته شد، ویژگی‌های جغرافیایی و طبیعی و گرایش آزادی‌خواهی و حقیقت‌خواهی مردم تبرستان، پناه‌جویان را به سوی خود کشاند و سرآغاز آشنایی آنان با مذهب شیعه شد.

در ۲۵۰/۸۶۴ جرقه بنیان دولت علوی در تبرستان زده شد که عامل و ریشه آن در ستم عاملان طاهری در این سرزمین نهفته بود. مردم یکی از سادات علوی مقیم تبرستان با نام محمد بن ابراهیم را به یاری طلبیدند ولی وی داماد خویش حسن بن زید را که در شهر ری اقامت داشت، معرفی نمود. با حضور حسن بن زید در میان انقلابیون پس از حوادثی چند، علویان بر تبرستان چیره شدند و پایه‌های سیاسی قدرت خود را استوار ساختند. نهضتی علمی و فرهنگی برپایه آموزه‌های شیعی در گستره جغرافیای تبرستان

و تبلیغ فرهنگ نوپای شیعی را در نظر داشت. تبیین حکومت دینی نیازمند منشوری بود که به دست مبلغان معتمد در شهرها و روستاها تبلیغ و گسترش می‌یافت. سکه‌های داعی کبیر منشوری آشکار از تبلیغ و ترویج مذهب شیعه است.

در دوره داعی کبیر، والیانی که به مناطق فتح‌شده، می‌رفتند و حاکمیت آن سرزمین را به نمایندگی در دست داشتند، حق و فرصت ضرب سکه به نام خود داشتند، سند این ادعا سکه‌های حسین بن احمد است که پس از فتح قزوین، ولایت آن ناحیه را عهده‌دار گردید. سکه‌های درهم به نام حسین بن احمد از سال‌های ۲۵۲/۸۶۶ و ۲۵۳/۸۶۷ از قزوین در دست است. سکه تاریخ ۲۵۳/۸۶۷ هجری باید پیش یا در ذی القعدة ضرب شده باشد، زیرا در این ماه قزوین از دست خاندان علوی تبرستان خارج شد. بر سکه‌ها نام حسین آمده است و بر پشت سکه‌ها داعی الی‌الحق و القائم من آل محمد نوشته شده است که بی‌گمان، مقتدای وی حسن بن زید را یادآور می‌شود. در کنار نام حسین بن رسول‌الله آمده که تاکید و نشانی از خویشی با پیامبر اسلام حضرت محمد (ص) است. واژه الثغر بر بالای واژه‌ها، روی سکه قرار گرفته است که گواهی بر این است که قزوین غربی‌ترین نقطه مرزی ایالت دیلمان است (vardanian:۲۰۱۰:۳۶۳). سکه‌های حسین بن احمد به سکه‌های خلفای عباسی از زمان مأمون به بعد همانندی دارد. بر یک‌روی سکه بخشی از آیات ۳ و ۴ سوره روم «لِلَّهِ الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ» آمده است و روی دیگر بخشی از آیه ۳۳ سوره توبه «مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ أُرْسِلَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» نگاشته شده است. این آیات، بر سکه‌های خلفای عباسی و امیران اهل تسنن نقر و نقش شده است. شاید دلیل چنین زخدادی جلب پشتیبانی مردم قزوین باشد که گویا به مذهب سنت بیشتر گرایش داشته‌اند. البته بر این مسکوکات شعایری به چشم می‌خورد که به گرایش‌های شیعی برمی‌گردد. حسین بن احمد خود را بن رسول‌الله صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم من آل محمد معرفی می‌نماید و در ادامه، لقب مقتدای خویش داعی الی‌الحق را آورده است. حسین بن احمد از سادات حسینی است، که از جانب حسن بن زید داعی حکومت قزوین را داشت. گاهی که موسی بن، بنا به عزم استخلاص قزوین مأمور شد و با لشکری لایق تاختن آورد، ایشان را تیروی درنگ نماند، لاجرم به طبرستان گریخت، داعی کبیر به خیانت هزیمت وی را حاضر ساخت و در برکه غرقه ساخت تا جان داد. این رخداد در سال دویست و پنجاه و هشتم هجری بود. (حکیمیان؛ ۱۳۴۸: ۸۵)

احمد بن محمد ملقب به القائم داماد حسن بن زید بود، که در برابر محمد بن زید جانشین داعی کبیر قیام کرد، هیچ سکه‌ای از وی در دست نیست. این شرایط بی‌گمان به دلیل هرج و مرج و درگیری‌هایی بوده است که برای به‌دست گرفتن قدرت میان وی و جانشین رسمی حسن بن زید در گرفت و فرصت ضرب سکه دست نداد. محمد بن زید که بیشتر از ۱۵ سال حکمروایی داشت، مدارک سکه‌شناسی مبهم و نارسا دارد. از وی سکه چندانی در دست نیست، تنها نمونه قطعی، دیناری با تاریخ ضرب ۲۷۴/۸۸۷ در مدینه آمل است که شیوه کتیبه‌نگاری آن به‌مانند حسن بن زید است؛ آیات و شعایر سکه همان است که بر سکه‌های داعی کبیر نگاشته و نقش شده بود. برپایه کتیبه‌ها می‌توان به این یقین رسید که وی به برادر فقید خویش وفادار بوده است، و بر یک‌روی

تصویر ۴: نمونه سکه حسین بن احمد (vardanian; 2010: pl22)

روی الف: وسط - لله / مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ /
الحسین بن احمد بن / رسول الله صلی الله علیه
آل القائم من آل مُحَمَّد / اداعی الی الرضا حاشیه
مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ أُرْسِلَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ
عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ
روی ب: وسط - لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ
لَهُ / الثغر حاشیه «۱» بسم الله ضرب هذا الدرهم
بقزوین سنه اثنتین و خمسين و مائتین (۲۵۲)
حاشیه ۲ لله الْأَمْرُ مِنْ قَبْلُ وَمِنْ بَعْدُ وَيَوْمَئِذٍ يَفْرَحُ
الْمُؤْمِنُونَ بِنَصْرِ اللَّهِ

تَطْهِيرًا» (عقیلی؛ ۱۳۶۰: ۴۰). اشپولر نیز به کاربرد این آیه بر سکه‌های علویان زیدی می‌پردازد که در مفهومی شیعی از آیه ۳۳ سوره ۳۳ بر سکه‌ها بهره جسته‌اند (اشپولر؛ ۱۳۶۹: ۲۵۳). از حسن بن قاسم سکه‌هایی به تاریخ ۳۰۸/۹۲۰ در آمل هست که با دیگر سکه‌ها فرق دارد. بر این سکه به‌مانند مسکوکات دوره امویان بخش‌هایی از سوره اخلاص «قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ / اللَّهُ الصَّمَدُ / لَمْ يَلِدْ وَلَمْ يُولَدْ / وَلَمْ يَكُنْ لَهُ كُفُوًا أَحَدٌ» نقر شده است. (vardanian:2010:369)

حکمرانی داعی صغیر در دوره اول با اعتراض ابوالقاسم جعفر، یکی از فرزندان ناصر کبیر و فتح تبرستان به یاری سپاه سامانی بجای خطبه خواندن به‌نام امیر سامانی و استفاده از پرچم سیاه خاتمه یافت. ولی به خاطر رویگردانی مردم هفت ماه بیشتر دوام نیاورد. اعتراض فرزندان ناصر کبیر بعد از تضعیف داعی صغیر در جنگ با سامانیان دوباره پا گرفت و برای بار دوم حکمرانی تبرستان به‌دست ابوالحسین احمد و ابوالقاسم جعفر افتاد که اولی تنها دو ماه و دومی پس از یک سال زندگی را بدرود گفتند.

از ابوالحسین احمد مدرک مستدل سکه‌شناسی وجود ندارد. شاید زمان کوتاه حکمرانی از یک سو و بی‌علاقگی ایشان به حکومت، دلایل نبود سکه به‌نام ایشان باشد. به‌هرحال آنچه روشن است، روند ضرب مسکوکات این روزگار با همه اختلافاتی که برای به‌دست گرفتن حکومت میان فرزندان ناصر کبیر و داعی صغیر شکل گرفت، به‌مانند گذشته سبک شیعی خود را نگه‌داشته است. بهترین سند و گواه این مدعا سکه‌های ابوالقاسم جعفر پسر ناصر کبیر است، که با آنکه در دوره نخست، حکومت را با یاری سپاهیان سامانی به‌دست آورد و پایبند به پیروی از سنت‌های آنان شد ولی سنت‌شکنی نکرد و مسکوکاتی به‌مانند دیگر حاکمان علوی تبرستان از خود به یادگار گذارد که نشانه‌های مذهب شیعی را تبلیغ و گسترش می‌دهد. از نکته‌های جالب توجه بر سکه‌های جعفر، آوردن لقب الناصرالحق است که شاید نشانی از برحق دانستن پدر و خاندان خویش، برای حکومت در برابر حسن بن قاسم باشد. کتیبه حاشیه‌ای پشت سکه آیه ۵۵ سوره ۵ (مائده) است، که بر مسکوکات این دوره نادر است (vardanian:2010:369). جعفر بن حسن در سال ۹۲۳/۳۱۱ هجری در آمل سکه طلا (دینار) ضرب کرد و به‌جای حاشیه معمولی سکه‌های هم‌دوره، آیه ۵۵ سوره مائده را به‌کار برده است: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ». ولی شما تنها خدا و پیغمبرش و کسانی هستند که ایمان

تصویر ۷: دینار به سبک حسن بن قاسم ضرب محمدیه به تاریخ ۳۲۹/۹۴۱ (www.coinsarchives.com)

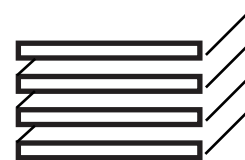
روی الف: وسط - لله / مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ / اَرْضَا
من آل محمد حاشیه - إِنَّمَا يَرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ
الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا
روی ب: الموفق // أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا
شَرِيكَ لَهُ // لَطَاعَةَ اللَّهِ حَاشِيَةً «۱» بِسْمِ اللَّهِ ضَرْبُ
هَذَا الدَّرْهَمِ بِمَحْمَدِيَّةِ سَنَةِ تِسْعٍ وَعَشْرِينَ وَ
ثَلَاثِينَ (۳۲۹)

تصویر ۷: دینار به سبک حسن بن قاسم ضرب محمدیه به تاریخ ۳۲۹/۹۴۱ (vardanian;2010:pl23)

روی الف: وسط - لله / مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ / اَرْضَا رُؤْيُ اللَّهِ / النَّاصِرِ
الحق حاشیه «۱» لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ حَاشِيَةً «۲» جعفر بن
رسول الله

روی ب: امیر المومنین حاشیه «۱» بِسْمِ اللَّهِ ضَرْبُ هَذَا الدَّرْهَمِ سَنَةِ اثْنَيْنِ
عَشْرَةٍ وَثَلَاثِينَ (۳۱۲) حَاشِيَةً «۲» إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا
الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ

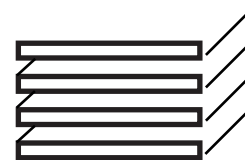

منابع

کتاب های فارسی:

- ابن اسفندیار کاتب، بهاءالدین محمد بن حسن. (۱۳۶۶)، «تاریخ طبرستان»، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: پدیده خاور
- ابن حوقل، ابوالقاسم. (۱۳۴۵)، «صوره الارض»، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران
- ابن خرداد به. (۱۳۷۰). «المسالک و الممالک»، ترجمه حسین قره چاپلو، تهران: نشر نو
- ابن رسته. (۱۳۶۴)، «الاعلاق النفسیه»، ترجمه دکتر حسین قره چاپلو، تهران: انتشارات امیرکبیر
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم. (۱۳۶۸)، «مسالک و ممالک»، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی
- اصفهانی، ابوالفرج. (۱۳۸۰)، «مقاتل الطالبین»، ترجمه: سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: نشر فرهنگ اسلامی
- آملی، مولانا اولیاءالله. (۱۳۱۳)، «تاریخ رویان»، تصحیح: عباس خلیلی، تهران: اقبال
- بار تولد، واسیلی ولادیمیر وویچ. (۱۳۷۲)، «تذکره جغرافیای تاریخی ایران»، ترجمه حمزه سردادور، تهران: انتشارات توس
- بحرالعلوم، محمد مهدی فقیه. (۱۳۸۵)، «تاریخ تشیع و مزارات شهرستان ساری»، قم: انتشارات وثوق

-معطوفی، اسدالله. (۱۳۹۲)، «سکه‌های طبرستان، گرگان و استرآباد»، تهران: نشر پازینه
 -مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۶۱)، «احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم»، ترجمه: علینقی
 منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران
 -مکارم شیرازی. (۱۳۸۷)، «تفسیر نمونه دارالکتب الاسلامیه»، تهران
 -ناشناس. (۱۳۶۷)، «حدودالعالم من المشرق الی المغرب»، به کوشش منوچهر ستوده،
 تهران: کتابخانه طهوری
 -و. مادلونگ. (۱۳۹۰)، «سلسله‌های کوچک شمال ایران بخش ششم تاریخ ایران از
 فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان»، مترجم: حسن انوشه. گردآورنده ر. ن.
 فرای. پژوهش دانشگاه کمبریج جلد چهارم. تهران: انتشارات امیرکبیر
 -یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. (۱۳۶۶)، «تاریخ یعقوبی» ترجمه: محمدابراهیم آیتی،
 تهران: علمی و فرهنگی
 ۳۶-یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. (۱۳۴۷)، «البلدان»، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب

مقالات:

-عقیلی، عبدالله. (۱۳۶۰)، «سجع در سکه»، تهران: مجله آینده، سال هفتم، شماره‌های ۱
 و ۲، ماه‌های فروردین و اردیبهشت، صص ۳۸ تا ۴۱
 -نوروز زاده چگینی، ناصر. (۱۳۶۶)، «مازندران در دوره ساسانی ۲»، تهران: مجله
 باستان‌شناسی و تاریخ، سال اول، شماره دوم، بهار و تابستان، صص ۲۹ - ۲۱

کتاب های لاتین:

-Vardanyan Aram, 2010, *Numismatic Evidence for the Presence of Zaydi Alids in the Northern jibal, Gilan and Khurasan from ah 250 to 350(AD 864 961)* The Royal Numismatic Society London.

سایت های اینترنتی:

-www.arianacoins.com
 -www.coinsarchives.com
 -www.sixbid.com